

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اندیشہ نامہ علوم عقلمی اسلامی

توحید ذاتی، توحید صفاتی، توحید افعالی، حقیقت وحی و حدوث و قدم عالم
از منظر فیثوفان، مستکلمان و عارفان مسلمان

بہ کوشش
محمد عبدالہی

سرشناسه	: عبدالهی، مهدی، ۱۳۵۷ -
عنوان و نام پدیدآور	: اندیشه‌نامهٔ علوم عقلی اسلامی: توحید ذاتی، توحید صفاتی، توحید افعالی، حقیقت وحی و حدوث و قدوم از منظر فیلسوفان، متکلمان و عارفان اسلامی/به کوشش مهدی عبدالهی؛ ویراستار زبانی محمد تاجیک.
مشخصات نشر	: تهران: موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، انتشارات، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	: ۵۸۸ص.
شابک	: 978-622-6331-23-4
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
عنوان دیگر	: توحید ذاتی، توحید صفاتی، توحید افعالی، حقیقت وحی و حدوث و قدوم از منظر فیلسوفان، متکلمان و عارفان اسلامی.
موضوع	: علوم اسلامی Islamic science
موضوع	: توحید (Unity of God) Tawhid
موضوع	: وحی Revelation
موضوع	: حدوث و قدوم Eternity and temporal
رده بندی کنگره	: BP۱۱/۵
رده بندی دیویی	: ۲۹۷/۰۴
شماره کتابشناسی ملی	: ۸۴۳۷۱۵۱
اطلاعات رکورد کتابشناسی	: فیبا

اندیشه‌نامهٔ علوم عقلی اسلامی
توحید ذاتی، توحید صفاتی، توحید افعالی، حقیقت وحی و حدوث و قدوم عالم
از منظر فیلسوفان، متکلمان و عارفان مسلمان

نویسندگان مقالات:

حسن امینی، حسن پناهی، حسن ترکاشوند، محمد عیسی جعفری،
 حسین رستمی، زهرا شریف، مهدی عبدالهی، یار علی کرد فیروزجایی،
 علی‌رضا کمره‌ای، عبدالله محمدی، بهروز محمدی منفرد، حسین مظفری،
 سید جابر موسوی راد، مهدی نجیبی
 به کوشش مهدی عبدالهی
 ویراستار زبانی: محمد تاجیک

صفحه‌آرا: معصومه قاسمی / خطاط و طراح جلد: بنفشه رضایی نیارکی
 چاپ اول: ۱۴۰۰ / تیراژ: ۵۰۰ نسخه / قیمت: ۲۰۰ ۰۰۰ تومان
 لیتوگرافی، چاپ و صحافی: شرکت چاپ و انتشارات

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۳۳۱-۲۳-۴ ISBN: 978-622-6331-23-4

مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران

نشانی: تهران، خیابان نوفل‌لوشاتو، خیابان شهید آراکلیان، پلاک ۴

تلفن: ۶۶۴۰۵۴۴۵، نمابر: ۶۶۹۵۳۳۴۲

www.irip.ac.ir

حق چاپ و نشر محفوظ است.

فهرست

پیش‌گفتار.....	۲۱
توحید ذاتی از منظر فیلسوفان اسلامی.....	۲۷
مقدمه.....	۲۸
مفهوم‌شناسی وحدت و توحید.....	۲۸
مفهوم‌شناسی توحید ذاتی.....	۳۰
تفاسیر سه‌گانه فیلسوفان اسلامی از واحدیت واجب.....	۳۱
۱. حکمت مشاء: توحید ذاتی به مثابه وحدت عددی واجب.....	۳۳
۲. شیخ اشراق: توحید ذاتی به مثابه وحدت حق غیر عددی.....	۳۶
۳. حکمت متعالیه: توحید ذاتی به مثابه وحدت شخصی وجود.....	۴۱
برهان‌های فلسفی یکتایی واجب.....	۴۳
۱. برهان بساطت.....	۴۴
الف. تقریر برهان بساطت.....	۴۵
ب. شبهه ابن‌کَمُونَه بر برهان بساطت.....	۴۶
ج. پاسخ صدرالمتألهین به شبهه ابن‌کَمُونَه.....	۴۸
۲. برهان صرف.....	۴۹
۳. برهان بسیط‌الحقیقه.....	۵۲
توحید ذاتی احدی: بساطت ذات واجب.....	۵۴
۱. انواع جزء.....	۵۴
۲. نفی ترکیب از ماهیت و وجود از ذات واجب.....	۵۵
۳. نفی اقسام دیگر ترکیب از ذات واجب.....	۵۹
نتیجه‌گیری.....	۶۱
منابع.....	۶۲

۶۹	توحید ذاتی از منظر متکلمان اسلامی.....
۷۰	مفهوم‌شناسی توحید ذاتی.....
۷۱	توحید واحدی و احدی.....
۷۲	احدی‌الذات و احدی‌المعنی بودن خداوند.....
۷۳	ادله توحید ذاتی.....
۷۳	۱. اقسام ادله اثبات توحید ذاتی.....
۷۵	۲. تقریر ادله توحید ذاتی.....
۷۵	الف. ادله نقلی صرف.....
۷۵	ب. دلیل عقلی برگرفته از قرآن.....
۷۹	ج. ادله برگرفته از احادیث.....
۸۴	د. ادله عقلی صرف.....
۸۸	نتیجه‌گیری.....
۸۹	منابع.....
۹۳	توحید ذاتی از منظر عارفان اسلامی.....
۹۴	مقدمه.....
۹۶	وحدت اطلاقی وجود.....
۱۰۱	وجوب وحدت اطلاقی.....
۱۰۲	تساوق حقیقت واجب واحد اطلاقی وجود با حق سبحانه.....
۱۰۳	اقسام توحید.....
۱۰۳	۱. توحید ذاتی.....
۱۰۴	۲. توحید صفاتی.....
۱۰۴	۳. توحید افعالی.....
۱۰۶	لوازم توحید ذاتی عرفانی حق سبحانه.....
۱۰۶	۱. اشتمال و سریان.....
۱۰۸	۲. جمع بین تشبیه و تنزیه.....

فهرست مطالب ۷

نتیجه‌گیری	۱۰۹
منابع	۱۱۰
بررسی تطبیقی توحید ذاتی از منظر فیلسوفان، متکلمان و عارفان اسلامی	
اختلاف در مفهوم‌شناسی توحید ذاتی	۱۱۴
تفاسیر چهارگانه توحید واحدی	۱۱۵
۱. توحید واحدی به مثابه وحدت پدیدآورنده جهان حادث	۱۱۶
۲. توحید واحدی به مثابه وحدت عددی ذات واجب	۱۱۷
۳. توحید واحدی به مثابه وحدت حق واجب	۱۱۸
۴. توحید ذاتی به مثابه وحدت شخصی وجود واجب	۱۱۹
مقایسه تفاسیر چهارگانه توحید ذاتی واحدی	۱۲۲
نگرش‌ها در توحید ذاتی احدی	۱۲۴
نتیجه‌گیری	۱۲۷
منابع	۱۲۹
توحید صفاتی از منظر فیلسوفان اسلامی	
مقدمه	۱۳۲
اقسام صفات واجب	۱۳۲
۱. تقسیم ابن‌سینا در بحث صفات واجب	۱۳۲
۲. اقسام صفات واجب از دیدگاه فیلسوفان اسلامی	۱۳۴
نسبت واقعیت صفات با ذات واجب	۱۳۷
۱. دیدگاه ابن‌سینا: وحدت مصداقی و مفهومی صفات با ذات	۱۳۹
الف. تبیین دیدگاه ابن‌سینا	۱۴۰
ب. اشکالات فیلسوفان متأخر بر دیدگاه ابن‌سینا	۱۴۱
ج. تحلیل و بررسی دیدگاه ابن‌سینا و اشکالات آن	۱۴۲
۲. دیدگاه مشهور حکما: عینیت مصداقی و تغایر مفهومی	۱۴۴
۳. تحکیم دیدگاه عینیت با مبانی حکمت متعالیه	۱۴۶

- ۱۵۰.....براهین حکما بر توحید صفاتی
- ۱۵۱.....۱. استدلال از راه وحدت فاعل و قابل در بسیط
- ۱۵۲.....۲. استدلال از راه قاعده «واجب الوجود واجب من جمیع الجهات»
- ۱۵۳.....۳. استدلال از راه لزوم تعدد جهت فعل و انفعال در واجب
- ۱۵۴.....۴. استدلال از راه ماهیت نداشتن واجب
- ۱۵۵.....۵. استدلال از راه عینیت صفات وجود با وجود
- ۱۵۶.....نقد فلاسفه بر دیدگاه‌های مخالف
- ۱۵۶.....۱. دیدگاه معتزله: نیابت ذات از صفات
- ۱۵۷.....۲. دیدگاه اشاعره: زیادت صفات قدیم بر ذات
- ۱۵۷.....۳. دیدگاه کرامیه: زیادت صفات حادث بر ذات
- ۱۵۸.....بررسی انتقادات بر توحید صفاتی
- ۱۵۸.....۱. اشکال لزوم تکثر در ذات
- ۱۶۰.....۲. اشکال از راه وابستگی صفت به موصوف
- ۱۶۱.....۳. اشکالات دیگر فخر رازی
- ۱۶۲.....نتیجه‌گیری
- ۱۶۴.....منابع
- ۱۶۹.....توحید صفاتی از منظر متکلمان اسلامی
- ۱۷۰.....مقدمه
- ۱۷۱.....دیدگاه اول: نظریه عینیت یا توحید صفاتی
- ۱۷۳.....۱. ادله نظریه عینیت
- ۱۷۴.....۲. نظریه عینیت در آیات و روایات
- ۱۷۵.....۳. بررسی انتقادات بر نظریه عینیت
- ۱۷۷.....دیدگاه دوم: نظریه زیادت صفات بر ذات
- ۱۷۹.....۱. ادله نظریه زیادت
- ۱۷۹.....دلیل اول. قیاس غائب بر شاهد

فهرست مطالب ۹

۱۸۱	بررسی قیاس غایب بر شاهد
۱۸۱	دلیل دوم. آیات قرآن
۱۸۲	دلیل سوم. وجود اشکال در نظریه عینیت
۱۸۳	۲. اشکالات نظریه زیادت
۱۸۶	دیدگاه سوم. نظریه نیابت ذات از صفات
۱۸۸	۱. ادله نظریه نیابت
۱۸۹	۲. اشکالات نظریه نیابت
۱۹۰	دیدگاه چهارم. نظریه احوال
۱۹۱	۱. ادله نظریه احوال
۱۹۲	۲. اشکالات نظریه احوال
۱۹۳	نتیجه گیری
۱۹۴	منابع
۲۰۱	توحید صفاتی از منظر عارفان اسلامی
۲۰۲	مقدمه
۲۰۵	حقیقت وجود در عرفان
۲۰۶	اولین تعیین حق تعالی
۲۰۹	تعیین ثانی؛ محل پیدایش اسمای الهی
۲۱۲	تبیین توحید صفاتی
۲۱۲	توحید صفاتی در رتبه متأخر از ذات
۲۱۶	تعیین ثانی؛ جایگاه توحید صفاتی
۲۱۶	الف. توحید صفاتی در قوس نزول
۲۱۸	ب. توحید صفاتی در قوس صعود
۲۲۱	نتیجه گیری
۲۲۳	منابع

۲۲۹ بررسی تطبیقی توحید صفاتی از منظر فیلسوفان، متکلمان و عارفان اسلامی
۲۳۰ مفهوم‌شناسی توحید صفاتی در دانش‌های سه‌گانه
۲۳۲ دیدگاه غالب حکما و متکلمان؛ عینیت مصداقی و تغایر مفهومی
۲۳۴ دیگر دیدگاه‌های کلامی در باب نسبت ذات با صفات
۲۳۴ ۱. نظریه زیادت صفات قدیم بر ذات
۲۳۵ ۲. نظریه نیابت ذات از صفات
۲۳۶ ۳. نظریه احوال
۲۳۶ اشکالات مخالفان بر توحید صفاتی
۲۳۷ توحید صفاتی از منظر عارفان اسلامی
۲۳۷ عدم ظهور اسما و صفات در مرتبه ذات و تعیین اول
۲۳۸ تکثر اسمای الهی در مرتبه تعیین ثانی
۲۳۹ توحید صفاتی در تعیین ثانی
۲۴۰ الف. توحید صفاتی در قوس نزول
۲۴۱ ب. توحید صفاتی در قوس صعود
۲۴۲ نتیجه‌گیری
۲۴۵ توحید افعالی از منظر فیلسوفان اسلامی
۲۴۶ مقدمه
۲۴۷ زمینه طرح مسئله توحید افعالی
۲۴۹ توحید افعالی در آثار فیلسوفان مسلمان
۲۴۹ ۱. دیدگاه ابواسحاق کندی
۲۵۰ ۲. دیدگاه ابونصر فارابی
۲۵۰ ۳. دیدگاه ابن‌سینا و شاگردانش
۲۵۲ ۴. دیدگاه سهروردی
۲۵۳ ۵. دیدگاه خواجه نصیرالدین طوسی
۲۵۳ ۶. دیدگاه جلال‌الدین دوانی

۲۵۳	۷. دیدگاه غیاث‌الدین منصور دشتکی
۲۵۴	۸. دیدگاه میرداماد
۲۵۴	۹. دیدگاه ملاصدرا
۲۵۷	۱۰. دیدگاه حکیم سبزواری
۲۶۰	۱۱. دیدگاه میرزامهدی آشتیانی
۲۶۱	۱۲. دیدگاه علامه طباطبایی
۲۶۲	۱۳. دیدگاه امام خمینی
۲۶۳	بررسی اشکالات توحید افعالی
۲۶۳	۱. توحید افعالی و جبر
۲۶۵	۲. توحید افعالی و استناد شرور به خداوند
۲۶۸	۳. عدم جواز مجازات بندگان بر گناهانشان
۲۶۹	۴. رضا دادن به کفر و فسق از جهت رضامندی به قضای الهی
۲۷۱	منابع
۲۷۵	توحید افعالی از منظر متکلمان اسلامی
۲۷۶	مقدمه
۲۷۶	دیدگاه‌های متکلمان اسلامی در باب توحید افعالی
۲۷۶	۱. متکلمان امامیه
۲۷۹	۲. قدریه نخستین
۲۸۰	۳. معتزله
۲۸۲	۴. اشاعره
۲۸۵	مظاهر توحید افعالی
۲۸۶	توحید افعالی و نظام علیت
۲۸۷	۱. نفی نظام علیت و پذیرش توحید افعالی
۲۸۹	۲. پذیرش نظام علیت و نفی توحید افعالی
۲۸۹	۳. جمع میان توحید افعالی و نظام علیت

۲۹۰	توحید افعالی و اختیار انسان
۲۹۱	۱. توحید افعالی و جبرگرایی
۲۹۱	الف. توحید افعالی و جبر خالص
۲۹۱	ب. توحید افعالی و جبر غیرخالص (کسب)
۲۹۳	۱. توحید افعالی و تفویض
۲۹۵	۲. توحید افعالی و نظریه امر بین امرین
۳۰۱	نتیجه‌گیری
۳۰۳	منابع
۳۱۱	توحید افعالی از منظر عارفان اسلامی
۳۱۲	طرح مسئله
۳۱۵	مبانی توحید افعالی
۳۱۵	۱. وحدت وجود
۳۱۵	۲. تجلی
۳۱۶	۳. وجه خاص
۳۱۷	۴. تجدد امثال
۳۱۷	تبیین توحید افعالی بر اساس مبانی عرفانی
۳۱۷	جباریت حق تعالی و توحید افعالی
۳۲۰	اسناد پدیده‌های عالم به حق تعالی در کلمات عرفا
۳۲۱	۱. عارفان پیش از ابن عربی
۳۲۲	۲. ابن عربی و برخی پیروانش
۳۲۴	نسبت توحید افعالی با اختیار انسان
۳۲۴	۱. عارفان پیش از ابن عربی
۳۲۷	۲. ابن عربی و پیروانش
۳۳۲	نتیجه‌گیری
۳۳۴	منابع

۳۳۹ بررسی تطبیقی توحید افعالی از منظر فلاسفه، متکلمان و عارفان اسلامی
۳۴۱ مقدمه
۳۴۲ مفهوم‌شناسی
۳۴۳ دیدگاه‌های اندیشمندان اسلامی در باب توحید افعالی
۳۴۳ ۱. نظریه متکلمان اهل تفویض
۳۴۵ ۲. نظریه متکلمان جبرانگار
۳۴۷ ۳. نظریه متکلمان امامیه
۳۵۰ ۴. دیدگاه‌های فیلسوفان پیش از ملاصدرا
۳۵۲ ۵. دیدگاه ملاصدرا و پیروانش
۳۵۴ ۶. دیدگاه عارفان مسلمان
۳۵۴ الف. مبانی عرفانی توحید افعالی
۳۵۵ ب. تبیین دیدگاه عرفا در باب توحید افعالی
۳۵۸ بررسی اشکالات توحید افعالی
۳۵۸ ۱. لزوم جبر بر اساس توحید افعالی
۳۵۹ ۲. ناعادلانه بودن مجازات گناهکار بر اساس توحید افعالی
۳۶۰ ۳. لزوم استناد شرور و افعال قبیح به خداوند بر اساس توحید افعالی
۳۶۱ نتیجه‌گیری
۳۶۳ حقیقت وحی از منظر فیلسوفان اسلامی
۳۶۴ مقدمه
۳۶۶ چیستی وحی و فروع آن
۳۶۷ چگونگی ارتباط نبی با ماورای طبیعت
۳۶۸ دیدگاه فارابی
۳۶۹ دیدگاه ابن سینا
۳۷۲ دیدگاه سهروردی
۳۷۲ دیدگاه ملاصدرا

۳۷۶	ضرورت وحی و نبوت
۳۷۹	نتیجه‌گیری
۳۸۱	منابع
۳۸۳	حقیقت وحی از منظر متکلمان اسلامی
۳۸۴	مقدمه
۳۸۴	مفهوم‌شناسی وحی
۳۸۴	۱. وحی در لغت
۳۸۵	۲. وحی در اصطلاح
۳۸۶	ضرورت وحی از دیدگاه متکلمان مسلمان
۳۸۸	حقیقت وحی در دیدگاه متکلمان اسلامی
۳۸۸	۱. متکلمان امامیه
۳۹۳	۲. اهل حدیث
۳۹۵	۳. اشاعره
۳۹۷	۴. معتزله
۳۹۸	۵. ماتریدیه
۳۹۸	۶. اسماعیلیه
۴۰۰	۷. اباضیه
۴۰۱	نتیجه‌گیری
۴۰۲	منابع
۴۰۷	حقیقت وحی از منظر عارفان اسلامی
۴۰۸	مقدمه
۴۰۸	اقسام پنج‌گانه وحی
۴۰۸	۱. وحی اشاره
۴۰۹	۲. وحی تقدیر
۴۰۹	۳. وحی کذب

۴۱۰	۴. وحی الهام
۴۱۴	۵. وحی رسالی
۴۱۵	ویژگی‌های وحی رسالی
۴۱۵	۱. ام‌الکتاب؛ منبع ازلی قرآن
۴۱۷	چگونگی حقایق در ام‌الکتاب
۴۱۸	۲. وساطت ملک
۴۲۱	الف. تعلیم حقیقی فرشته وحی
۴۲۲	ب. فرشته وحی و انسان کامل
۴۲۳	۳. صورت‌بخشی جبرئیل
۴۲۶	۴. از جانب حضرت حق بودن
۴۲۷	الف. رسول ملکی و بشری
۴۲۸	ب. حقیقی بودن نزول فرشتگان و قرآن بر قلب رسول خدا ﷺ
۴۲۹	۵. مشروط بودن به تبلیغ
۴۳۰	۶. فهم پیام توسط پیامبر در دل الفاظ
۴۳۲	انواع کشف
۴۳۶	۷. غیر اکتسابی بودن وحی رسالی
۴۳۷	الف. اکتسابی بودن ولایت
۴۳۸	ب. نبوت؛ ذوقی دست‌نیافتنی برای اولیا
۴۴۱	نتیجه‌گیری
۴۴۲	منابع
۴۴۷	بررسی تطبیقی حقیقت وحی از منظر فیلسوفان، متکلمان و عارفان اسلامی
۴۴۹	مقدمه
۴۴۹	وحی در دیدگاه متکلمان اسلامی
۴۵۳	فرایند نزول وحی از دیدگاه فیلسوفان اسلامی
۴۵۳	۱. ادراک معقولات بر اثر تکامل قوه عقل پیامبر

- ۴۵۴.....۲. ادراک حقایق جزئی بر اثر تکامل قوه خیال پیامبر.....
- ۴۵۷.....۳. تحقق معجزه در نتیجه تکامل قوای حسی پیامبر.....
- ۴۵۷.....حقیقت وحی و فرایند نزول آن از منظر عارفان مسلمان.....
- ۴۵۸.....۱. مراحل نزول وحی رسالی از منظر عارفان مسلمان.....
- ۴۵۸.....الف. حقیقت قرآن در مرتبه ام‌الکتاب به مثابه منبع ازلی قرآن.....
- ۴۵۹.....ب. صورت‌بخشی جبرئیل به حقیقت اندماجی قرآن.....
- ۴۶۲.....ج. فهم همه لایه‌های معنایی الفاظ وحی.....
- ۴۶۳.....۲. تفاوت‌های وحی الهام با وحی رسالی.....
- ۴۶۵.....ضرورت وحی نبوی برای تکامل انسان‌ها یا تحقق عالم امکان.....
- ۴۶۹.....نتیجه‌گیری.....
- ۴۷۰.....منابع.....
- ۴۷۱.....حدوث و قدم عالم از منظر فیلسوفان اسلامی.....
- ۴۷۲.....مقدمه.....
- ۴۷۳.....مفهوم‌شناسی.....
- ۴۷۳.....۱. معنای لغوی.....
- ۴۷۳.....۲. معانی اصطلاحی.....
- ۴۷۳.....الف. حدوث و قدم زمانی.....
- ۴۷۶.....ب. حدوث و قدم ذاتی.....
- ۴۷۶.....ج. حدوث و قدم دهری.....
- ۴۷۶.....د. حدوث و قدم بالحق.....
- ۴۷۶.....ه. حدوث و قدم اسمی.....
- ۴۷۷.....حدوث و قدم عالم در فلسفه یونان باستان.....
- ۴۸۰.....حدوث و قدم عالم نزد فیلسوفان مسلمان.....
- ۴۸۰.....۱. فیلسوفان مشاء.....
- ۴۸۵.....۲. فیلسوفان اشراقی.....

۴۸۶	۳. مکتب شیراز.....
۴۸۶	الف. محقق دوانی.....
۴۸۷	ب. میرداماد.....
۴۹۰	۴. حکمت متعالیه.....
۴۹۰	الف. ملاصدرا.....
۴۹۴	ب. ملاهادی سبزواری.....
۴۹۵	ج. علامه طباطبایی.....
۴۹۶	استدلال‌های فیلسوفان.....
۴۹۷	استدلال‌های فیلسوفان بر نفی حدوث زمانی و اثبات قدم عالم.....
۴۹۷	۱. استدلال از راه ضرورت ازلی فاعلیت خداوند.....
۴۹۷	۲. استدلال از راه قوه و فعل.....
۴۹۸	۳. برهان از راه استحاله ترجیح بدون مرجح.....
۴۹۹	۴. استدلال از راه تناقض‌آمیز بودن حدوث زمانی زمان.....
۴۹۹	پاسخ‌های فیلسوفان به اشکالات متکلمان.....
۵۰۰	۱. اشکال از راه بی‌نهایت شدن پدیده‌ها.....
۵۰۲	۲. اشکال از راه مجبور شدن خداوند.....
۵۰۳	۳. اشکال از راه تلازم حدوث زمانی و معلولیت.....
۵۰۳	استدلال بر حدوث دهری.....
۵۰۴	استدلال ملاصدرا بر حدوث زمانی.....
۵۰۵	نتیجه‌گیری.....
۵۰۷	منابع.....
۵۱۳	حدوث و قدم عالم از منظر متکلمان اسلامی.....
۵۱۴	مفهوم‌شناسی.....
۵۱۶	واژگان وابسته.....
۵۱۶	۱. تقدم و تأخر.....

- ۵۱۶..... ۲. عدم مقابل و عدم مجامع.....
- ۵۱۷..... اهمیت و پیشینه مسئله حدوث و قدم عالم.....
- ۵۱۸..... ملاک حدوث و قدم زمانی و ذاتی.....
- ۵۲۰..... تبیین دیدگاه متکلمان درباره حدوث زمانی عالم.....
- ۵۲۲..... دلایل متکلمان بر حدوث زمانی عالم.....
- ۵۲۲..... ۱. براهین متکلمان بر اثبات حدوث زمانی عالم.....
- ۵۲۲..... دلیل اول. اثبات حدوث عالم با استناد به حدوث عوارض اجسام.....
- ۵۲۵..... دلیل دوم. اثبات حدوث عالم با استناد به اختصاص اجسام به جهات.....
- ۵۲۷..... دلایل دیگر بر اثبات حدوث عالم.....
- ۵۲۹..... ۲. دلایل متکلمان در نفی قدم عالم.....
- ۵۲۹..... استدلال اول فلاسفه بر قدم عالم و اشکال متکلمان بر آن.....
- ۵۳۲..... استدلال دوم فلاسفه بر قدم عالم و اشکال متکلمان بر آن.....
- ۵۳۴..... نتیجه‌گیری.....
- ۵۳۵..... منابع.....
- ۵۳۹..... بررسی تطبیقی حدوث و قدم عالم از منظر فیلسوفان و متکلمان اسلامی.....
- ۵۴۰..... مفهوم‌شناسی.....
- ۵۴۱..... حدوث و قدم زمانی عالم.....
- ۵۴۲..... ۱. مبانی دیدگاه متکلمان و فیلسوفان در حدوث و قدم عالم.....
- ۵۴۳..... ۱. استدلال‌های متکلمان بر حدوث عالم و پاسخ‌های فلاسفه.....
- ۵۴۳..... الف. استدلال بر حدوث زمانی عالم از راه حدوث عوارض.....
- ۵۴۶..... ب. استدلال بر حدوث زمانی عالم از راه اختصاص جسم به جهت.....
- ۵۴۷..... ج. استدلال‌های دیگر بر حدوث زمانی عالم.....
- د. استدلال بر نفی قدم زمانی بر اساس امتناع توقف یک حادث بر حوادث نامتناهی.....
- ۵۴۹..... نامتناهی.....
- ۵۵۰..... ه. استدلال بر نفی قدم زمانی عالم از راه لزوم افزایش در نامتناهی.....

۵۵۰.....	۲. استدلال‌های فیلسوفان بر نفی حدوث زمانی عالم
۵۵۱.....	الف. استدلال بر قدم زمانی عالم از راه قوه و فعل
۵۵۱.....	ب. استدلال بر قدم زمانی عالم از راه ضرورت ازلی فاعلیت خداوند
۵۵۱.....	ج. استدلال بر قدم زمانی عالم از راه استحاله اسناد خلق حادث به واجب قدیم
۵۵۱.....	د. استدلال بر نفی حدوث زمانی جهان از راه تناقض آمیز بودن حدوث زمانی
۵۵۳.....	زمان
۵۵۳.....	حدوث و قدم ذاتی
۵۵۵.....	حدوث و قدم دهری
۵۵۵.....	۱. مفهوم‌شناسی حدوث دهری
۵۵۶.....	۲. استدلال بر حدوث دهری
۵۵۷.....	حدوث و قدم زمانی به تفسیر ملاصدرا
۵۵۹.....	حدوث و قدم بالحق ملاصدرا
۵۵۹.....	حدوث و قدم اسمی حکیم سبزواری
۵۶۰.....	نتیجه‌گیری
۵۶۱.....	نمایه

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

پیش‌گفتار

فلسفه، کلام و عرفان نظری سه سنت فکری قدرت‌مند در فرهنگ اسلامی‌اند که در طول تاریخ، نحل‌ها و مکاتب گوناگونی درون هر یک از آنها ظهور یافته‌است. پیدایش و گسترش این سه حوزه نظری در دامن اندیشه اسلامی سبب شده‌است که مسائل مشترک فراوانی میان آنها شکل بگیرد. در واقع، آموزه‌های بسیاری که وحی و ایمان اسلامی طرح کرده‌اند، آبخور پرسش‌های فراوانی شده‌اند و به دنبال کوشش برای پاسخ به این پرسش‌ها و تبیین و تفسیر آن آموزه‌ها، دیدگاه‌های گوناگونی تولد یافته و بالیده‌اند.

اما گذری بر آرای اندیشمندان این سه حوزه، به روشنی عدم توافق در پاسخ‌ها و تفسیرها را به چشم می‌آورد. بسیاری از مسائل مشترک میان این سه دانش، عرصه اختلاف نظرهای بنیادین یا جزئی میان صاحب‌نظران است. وحدت شخصی وجود عارفان، دیدگاه‌های فیلسوفان درباره ضرورت و سنخیت علی‌معلولی، قدم زمانی عالم و علم کلی خداوند به جزئیات و نظریه متکلمان درباره حدوث زمانی عالم از جمله این مسائل‌اند.

اختلاف‌رای همواره میان اهالی اندیشه وجود داشته‌است و گمان نمی‌رود هیچ صاحب‌دقت نظری امید داشته باشد که اختلافات فکری از میان اصحاب نظر جملگی برخیزد و صاحبان اندیشه همگی بر سر یک شیوه و منظر واحد به توافق برسند. اما مسئله این است که افزون بر این تفاوت دیدگاه‌ها که برآمده از تفاوت‌های متعارف انسانی در میان اهل اندیشه است، دو عامل دیگر بر شکاف میان اندیشمندان این سه حوزه و حتی فاصله متفکران مکاتب مختلف یک حوزه از یکدیگر دامن زده‌اند: بدفهمی و غرض‌ورزی.

از یک سو، برداشت‌های نادقیق و تفسیرهای ناصواب از دیدگاه‌ها گاه موجب شده

مدعایی متفاوت با دیدگاه واقعی یک اندیشمند به او نسبت داده شود، بلکه حتی گاه دیدگاهی ناصواب به یک نحله فکری منسوب شده است. بی‌مبالاتی فکری در پشت سر گذاشتن همه مراحل ضروری برای فهم یک اندیشه و تعجیل در گذار از مرتبه فهم و ورود به مرحله نقد و خرده‌گیری، به شکل‌گیری تصاویر نادرست از اندیشه رقیب انجامیده است! و از سوی دیگر، سوء نیت در نقل قول‌ها و غرض‌ورزی در ارائه گزارش‌های وارونه از آرای صاحب‌نظران، عاملی دیگر در افزایش اختلافات ناصواب میان نحله‌های گوناگون فکری بوده است. این پدیده ناخجسته گاه دستاویز برخوردهای غیرعالمانه با اهل نظر نیز شده است و ایشان با اتهام‌زنی‌های گوناگون مخالفان خود روبه‌رو شده‌اند. داستان غم‌بار تأثیر مؤلفه‌های غیرعلمی در عرصه اندیشه‌ورزی، آن هنگام که با آموزه‌های دینی پیوند می‌خورد، غم‌انگیزتر می‌شود؛ زیرا برخی غرض‌ورزان از باورهای دینی برای خود سپر می‌سازند و می‌کوشند تیغ بر آن اندیشه رقبای خویش را با اتهام مخالفت با دین کُند کنند. جهان اندیشه، در طول تاریخ، اتهام ناروای کفر و بی‌دینی کم به خود ندیده است.

ضرورت مقابله با انتساب‌های ناروا به اندیشمندان و پرهیز از انتقادات نابجا از اصحاب اندیشه، برای آنان که در جست‌وجوی حقیقت‌اند، امری روشن است. این مسئله به‌ویژه در دوران معاصر بایسته‌تر است؛ زیرا دامنه انتساب‌ها و انتقادات از آثار اندیشمندان و محافل علمی فراتر رفته، و فضای رسانه‌های عمومی و توده‌های مردم را نیز دربرگرفته است.

به نظر می‌رسد نخستین راه چاره برای پایان دادن به انتسابات غیرعالمانه به اهل نظر و حملات نابخردانه به ساحت اندیشه‌ورزی، بازشناسی و تبیین دقیق آرای اندیشمندان در مسائل مشترک است. نخستین دفاع از ساحت اندیشه و اصحاب آن و اولین گام در مسیر دشوار راه‌یابی به حقیقت، ارائه فهمی درست و تبیینی دقیق از مقصود جدی و مراد واقعی صاحبان اندیشه است. درک صائب آرای اندیشمندان، مسیر را برای سامان‌دهی پژوهش‌های تطبیقی در قلمرو پرسش‌ها و مسائل مشترک در حوزه‌های گوناگون هموار می‌کند و از بازشناسی و واکاوی دیدگاه‌های دانشمندان در مسائل مشترک میان این علوم می‌توان به جهات اشتراک و وجوه اختلاف اندیشه‌ها راه برد و از میان نظرگاه‌های متفاوت، راهی به حقیقت گشود.

مجموعه پیش روی بر اساس همین احساس ضرورت و با این هدف به سامان آمده است که به دور از سوء فهم و جهت‌گیری غیرعلمی، تصویری دقیق از آرای اندیشمندان علوم عقلی در مسائل مشترک به دست دهد. در این مجموعه کوشش شده است نخست طی مقالاتی با رویکرد توصیفی صرف، مقصود اندیشمندان به طور دقیق و جامع گزارش شود، به گونه‌ای که محل نزاع اصلی، مدعای حقیقی و سیر تطور دیدگاه‌ها آشکار شود. پس از نگارش مقالات توصیفی-گزارشی، در مرحله دوم سعی شده است در خلال مقاله‌ای مقایسه‌ای با نگرشی بی‌طرفانه، بین دیدگاه‌های فلسفی، کلامی و عرفانی مقایسه و داوری صورت گیرد. از باب نمونه، ابتدا در سه مقاله توصیفی، دیدگاه‌های اصحاب فلسفه، کلام و عرفان در موضوع توحید ذاتی گزارش شده، و سپس مقاله تطبیقی به مقایسه و داوری میان این دیدگاه‌ها پرداخته است.

بی‌تردید مسائل مشترک متعددی در دانش‌های سه‌گانه فلسفه، کلام و عرفان اسلامی وجود دارند که شایسته پژوهش‌های توصیفی و تطبیقی‌اند، اما این اندیشه‌نامه تنها به پنج موضوع بنیادین پرداخته است که به نظر می‌رسد بر دیگر مسائل نزاع‌برانگیز اولویت دارند، و بر اساس میزان اهمیت، گستره نزاع دیدگاه‌های پیرامونشان و درجه اثرگذاری‌شان بر دیگر مسائل گزینش شده‌اند. موضوعات یادشده عبارت‌اند از: توحید ذاتی، توحید صفاتی، توحید افعالی، حقیقت وحی و حدوث و قدم عالم.

نخست سه مقاله توصیفی به گزارش دیدگاه‌های اصحاب فلسفه، کلام و عرفان در خصوص هر یک از موضوعات پیش‌گفته نوشته شده‌اند، به جز موضوع حدوث و قدم عالم که تنها از منظر فیلسوفان و متکلمان بررسی شده است؛ زیرا در آثار عارفان مسلمان مطلب چندانی در این خصوص وجود ندارد. سپس یک مقاله تطبیقی به مقایسه دیدگاه‌ها در این سه حوزه و تاحدودی داوری میان آنها پرداخته است. بدین ترتیب، به جز مقالات تطبیقی که به قلم صاحب این سطور نگارش شده‌اند، فهرست چهارده مقاله توصیفی و نویسندگان آنها بدین شرح است:

۱. توحید ذاتی از منظر فیلسوفان اسلامی به قلم مهدی عبدالهی؛
۲. توحید ذاتی از منظر متکلمان اسلامی به قلم حجت الاسلام دکتر سیدجابر موسوی راد؛
۳. توحید ذاتی از منظر عارفان اسلامی به قلم دکتر زهرا شریف؛
۴. توحید صفاتی از منظر فیلسوفان اسلامی به قلم مهدی عبدالهی؛

۵. توحید صفاتی از منظر متکلمان اسلامی به قلم حجت الاسلام دکتر بهروز محمدی منفرد و حسین رستمی؛
 ۶. توحید صفاتی از منظر عارفان اسلامی به قلم حجت الاسلام محمدعیسی جعفری؛
 ۷. توحید افعالی از منظر فیلسوفان اسلامی به قلم حجت الاسلام دکتر حسین مظفری؛
 ۸. توحید افعالی از منظر متکلمان اسلامی به قلم حجت الاسلام حسن ترکشوند؛
 ۹. توحید افعالی از منظر عارفان اسلامی به قلم حجت الاسلام حسن امینی؛
 ۱۰. حقیقت وحی از منظر فیلسوفان اسلامی به قلم حجت الاسلام دکتر یارعلی کرد فیروزجایی؛
 ۱۱. حقیقت وحی از منظر متکلمان اسلامی به قلم حجت الاسلام دکتر حسن پناهی آزاد؛
 ۱۲. حقیقت وحی از منظر عارفان اسلامی به قلم حجت الاسلام دکتر علی‌رضا کمره‌ای؛
 ۱۳. حدوث و قدم عالم از منظر فیلسوفان اسلامی به قلم حجت الاسلام دکتر عبدالله محمدی؛
 ۱۴. حدوث و قدم عالم از منظر متکلمان اسلامی به قلم حجت الاسلام مهدی نجیبی.
- نویسندگان مقالات توصیفی اندیشه‌نامه کوشیده‌اند گزارشی دقیق، جامع و مستند از مدعای اندیشمندان هر علم در باب موضوع مقاله ارائه دهند تا در مقام مقایسه دیدگاه‌ها نیز با تعیین دقیق محل نزاع، مهم‌ترین مواضع اختلاف دانشمندان دو یا سه حوزه فلسفه، کلام و عرفان اسلامی آشکار شود. نگارنده این سطور هرگز ادعا ندارد که در نیل به هدف اندیشه‌نامه توفیق کامل یافته است. به یقین داوری در این خصوص را باید به دیده بصیر و ذهن نقاد خوانندگان فاضل سپرد. با این حال، نگارنده امیدوار است در سایه‌سار لطف الهی و به‌مدد زحمات پژوهشگران همکار به‌کلی ناکام نمانده باشد.
- در خاتمه بر خود فرض می‌دانم سپاسگزار همه اندیشمندانی باشم که در سامان یافتن این مجموعه سهم داشته‌اند. افزون بر پژوهشگران همکار طرح، به‌ویژه قدردان رئیس فعلی مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران جناب آقای دکتر زکیانی، رئیس

پیشین جناب حجت الاسلام و المسلمین خسروپناه، معاون کنونی پژوهش، جناب آقای دکتر یوسف ثانی، و معاونان پیشین جناب آقای حمیدزاده و سرکار خانم دکتر اعوانی هستم که این طرح پژوهشی، بدون همراهی و حمایت‌هایشان به سرانجام نمی‌رسید. از ویراستار فاضل و توانا جناب آقای محمد تاجیک نیز سپاسگزارم که با حسن سلیقه و دقت ستودنی خود کجی‌های نوشتار را پیراستند. به سامان آمدن این اثر افزون بر نامبردگان، مدیون عزیزان دیگری است که معمولاً به چشم نمی‌آیند، دست‌اندرکاران انتشار به‌خصوص همکار گرامی جناب آقای نوید عابدینی مدیر انتشارات مؤسسه. دست آخر، این اثر را نیز همچون سایر نگاشته‌هایم، مدیون مهربانی‌های همراهان همیشگی خود می‌دانم، همسر و فرزندانم.

از درگاه ربوبی برای همه نامبردگان توفیقات روزافزون مسئلت می‌کنم. جزای نیکشان با کردگار کریم!

مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران

اسفند ۱۳۹۹

مهدی عبدالهی